

Robert Szuchta

**SIEĆ KOORDYNATORÓW REGIONALNYCH
OŚRODKA ROZWOJU EDUKACJI I ICH ROLA
W PLANOWANIU I REALIZACJI EDUKACJI
W MIEJSCACH PAMIĘCI**

DOBRA PRAKTYKA

Warszawa 2015

Projekt graficzny i skład

Łukasz Kluz

Wykorzystano elementy projektu

Studia Kreatywnego Małgorzaty Barskiej

Ośrodek Rozwoju Edukacji

Warszawa 2015

Udostępnianie

Ośrodek Rozwoju Edukacji

00-478 Warszawa

Aleje Ujazdowskie 28

www.ore.edu.pl

Materiał przygotowany w ramach programu *System doskonalenia nauczycieli oparty na ogólnodostępnym kompleksowym wspomaganie szkół*, realizowanego przez Ośrodek Rozwoju Edukacji. Projekt współfinansowany przez Unię Europejską w ramach środków Europejskiego Funduszu Społecznego.

UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI
FUNDUSZ SPOŁECZNY

*Ci, którzy nie pamiętają przeszłości,
skazani są na jej powtarzanie.*

George Santayana (1863–1952)

Słowa poety i filozofa często wybierane są za motto działań edukacyjnych, które za cel mają podtrzymywanie pamięci o przeszłych wydarzeniach. Wierzymy, że rzetelna wiedza o przeszłości, zrozumienie przyczyn, przebiegu i skutków niedobrych doświadczeń uchronią nas od ich powtarzania. Wiek XX obfitował w złe wydarzenia. Nie przypadkowo nazwany został „wiekiem megazbrodni”. Wiek XX to czas totalitaryzmów, zbrodni przeciwko ludzkości, ludobójstwa; to wiek Holokaustu. Skala tego zła przeraża do dziś. Więźniowie, którzy przeżyli KL Auschwitz – największy z niemieckich nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady, jakie utworzono w czasie II wojny światowej – stworzyli na jego ruinach muzeum martyrologiczne ku przestrodze przyszłych pokoleń. „Nigdy więcej” to słowa, które miały rozbrzmiewać donośnym echem i wyrażać niezgodę na zło, jakie człowiek wyrządził drugiemu człowiekowi w XX w.

Jesteśmy przekonani, że edukacja może stanowić skuteczną zaporę przeciwko złu „epoki pieców”; złu, które nie tylko może się powtarzać, lecz także się powtarza. Pisała o tym Alicja Bartuś: „W Oświęcimiu, w byłym obozie Auschwitz, wymordowano w ciągu 1000 dni ponad milion ludzi. Tylko samo zginęło z rąk oprawców w Rwandzie – ale tam wystarczyło 100 dni. Niepotrzebne były komory gazowe i inne techniczne rozwiązania. Wystarczyły maczety, włócznie i siekiery.

Pół wieku po Auschwitz, na oczach świata, wymordowano prawie milion mężczyzn, kobiet i dzieci tylko dlatego, że byli inni, że byli Tutsi. Po Rwandzie świat znowu pytał: jak to było możliwe? Jak to było możliwe pod okiem ONZ, której głównym hasłem jest –*nigdy więcej*” (Bartuś, 2012, s. 275–276)? Czy zatem edukacja, odwołująca się do uznanych humanistycznych wartości jest skuteczną zaporą przeciwko złu? Wielu chce w to wierzyć, wielu wątpi i odnosi się do niej krytycznie. Haim Ginott – ocalony z Holokaustu sformułował następujące przesłanie do nauczycieli i wychowawców: „Jestem ocalałym, który przeżył obóz koncentracyjny. Moje oczy widziały to, czego żaden człowiek nie powinien być świadkiem: komory gazowe zbudowane przez uczonych inżynierów, dzieci zatrute przez wykształconych lekarzy, niemowlęta zabite przez wyszkolonych pielęgniarki, kobiety i dzieci rozstrzelane i spalone przez absolwentów szkół średnich i wyższych.

Tak więc powątpiewam w edukację. Dlatego proszę: pomóżcie swoim uczniom stać się ludźmi. Efektem waszych wysiłków nie mogą być nigdy uczone potwory, wykwalifikowani psychopaci, wykształceni Eichmannowie. Czytanie, pisanie i arytmetyka są ważne, jedynie wtedy jednak, gdy służą temu, by nasze dzieci stały się bardziej ludzkie” (Ginott, 1972, s. 317).

Dostrzegając nowe potrzeby nauczycieli w zakresie doskonalenia edukacji o Holokauście i zbrodniach ludobójstwa, w 2006 r. w Ośrodku Rozwoju Edukacji (ORE) powołano sieć koordynatorów regionalnych edukacji o kulturze i zagładzie Żydów, obejmującą terytorium Polski. Zadania jakie postawiono przed koordynatorami dotyczą:

- systematycznego samodoskonalenia w zakresie wiedzy historycznej i metodyki nauczania o Holokauście i zbrodniach ludobójstwa;
- udzielanie wsparcia merytorycznego i metodycznego nauczycielom podejmującym na lekcjach ww. tematykę;
- informowanie o najnowszych osiągnięciach nauki historycznej w zakresie badań nad Zagładą i zbrodniami ludobójstwa;
- uświadamianie zmian dokonujących się w interpretacji wydarzeń i procesów historycznych – zwłaszcza w historii najnowszej oraz wyposażanie w umiejętności krytycznej analizy i interpretacji przekazów źródłowych;
- udzielanie wsparcia merytorycznego oraz organizacyjnego dla nauczycieli uczących historii i kultury Żydów, Zagłady i zbrodni ludobójstwa;
- organizowanie przedsięwzięć edukacyjnych dla uczniów w wszystkich typów szkół dotyczących ww. tematyki;
- zaangażowania w realizację projektów edukacyjnych obejmujących ww. tematykę w tym projektów regionalnych, ogólnopolskich i międzynarodowych;
- podejmowania współpracy z innymi ośrodkami edukacyjnymi, w tym przede wszystkim krajowymi muzeami-miejscami pamięci, w tym Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, Żydowskim Instytutem Historycznym i innymi;
- podejmowanie współpracy z zagranicznymi ośrodkami edukacyjnymi w tym przede wszystkim z Yad Vashem w Jerozolimie, Memorial de la Shoah w Paryżu, Domem Konferencji w Wannsee w Berlinie i Muzeum Holokaustu w Waszyngtonie.

Obecnie (lipiec 2015 r.) sieć koordynatorów regionalnych edukacji o historii i kulturze Żydów liczy 21 osób.

Lp.	Imię i nazwisko	województwo
1.	Anna Czarlińska-Węzyk	śląskie
2.	Janusz Berdzik	opolskie
3.	Janusz Żak	małopolskie
4.	Adam Musiał	małopolskie (m. Kraków)
5.	Grzegorz Siwor	małopolskie (m. Kraków)
6.	Małgorzata Górską	mazowieckie
7.	Barbara Subko	mazowieckie
8.	Ewa Skrzywanek	dolnośląskie

9.	Maria Bednarska	świętokrzyskie
10.	Olgierd Neyman	łódzkie
11.	Barbara Matusiak	łódzkie (m. Łódź)
12.	Jan Bartczak	wielkopolskie
13.	Wiesława Araszkiewicz	wielkopolskie
14.	Mirosław Kwiatkowski	lubuskie
15.	Izabella Czumak	lubelskie
16.	Agata Lorens	podkarpackie
17.	Małgorzata Rusiłowicz	podlaskie
18.	Aleksander Suhak	warmińsko-mazurskie
19.	Iwona Michalek	kujawsko-pomorskie
20.	Bożenna Sucharska	pomorskie
21.	Elżbieta Grzech	zachodnio-pomorskie

Tabela 1. Koordynatorzy regionalni ORE¹

Ważnym elementem pracy koordynatorów regionalnych jest systematyczny udział w sesjach informacyjno-doskonałacyjnych, które odbywają się co najmniej raz w roku. Koordynatorzy regionalni w czasie kilkudniowego pobytu w ośrodku szkoleniowym ORE w Sulejówku pod Warszawą dzielą się swoimi doświadczeniami, zapoznają się z najnowszymi wynikami badań historycznych i interpretacjami historii oraz najnowszymi trendami w dydaktyce nauczania o Holokauście i zbrodniach ludobójstwa. Opracowują również wskazówki i materiały edukacyjne wykorzystywane później przez nauczycieli uczących o historii i kulturze Żydów, realizujących projekty edukacyjne związane z Zagładą i ludobójstwem. Celem spotkań jest również przygotowanie uczestników do realizacji samodzielnych przedsięwzięć edukacyjnych w regionach na temat stosunków polsko-żydowskich, Holokaustu i ludobójstwa.

W czasie spotkań koordynatorzy i multiplikatorzy słuchali wykładów historyków, muzealników, literaturoznawców i edukatorów, m.in. z Centrum Badań nad Zagładą Żydów, Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Centrum Badań i Nauczania Dziejów i Kultury Żydów w Polsce, Żydowskiego Instytutu Historycznego, Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN i Bramy Grodzkiej – Teatru NN w Lublinie, Uniwersytetu w Poznaniu, UMCS w Lublinie i innych ośrodków akademickich. Zapoznawali się z najnowszymi badaniami historyków: nad problematyką trudnych powrotów ocalałych Żydów do swych miasteczek po zakończeniu wojny, strategiami ukrywania się Żydów po tzw. aryjskiej stronie w czasie Zagłady, genezą i

¹http://www.polska-izrael.edu.pl/index.php?option=com_k2&view=itemlist&layout=category&task=category&id=13&Itemid=402&lang=pl

przebiegiem powstania w getcie warszawskim oraz jego literackim obrazem. Sami koordynatorzy mogli podzielić się zawodowymi sukcesami, zaprezentowali zrealizowane projekty i działania edukacyjne. Zapoznawali się z nowymi materiałami dydaktycznymi do nauczania o Holokauście oraz omawiali możliwości ich zastosowania w praktyce szkolnej. Spotkania kończono planowaniem działań i współpracy w realizacji regionalnych przedsięwzięć edukacyjnych w obszarze historii i kultury Żydów, Holokaustu i ludobójstwa.

Koordynatorzy regionalni ORE są odpowiedzialni za zharmonizowanie i organizację działań w regionie w ramach programu „Zachować pamięć. Historia i kultura dwóch narodów”, w tym: szkolenia, konferencje, spotkania, wystawy, tworzenie bazy szkół – nauczycieli zainteresowanych współpracą, wymianą i spotkaniami z młodzieżą izraelską. Polsko-izraelski program spotkań młodzieży jest komponentem projektu „Zachować pamięć. Historia i kultura dwóch narodów” realizowanego przez CODN/ORE od 2003 r. w związku z przyjazdami izraelskich grup młodzieży szkolnej do Polski. Projekt prowadzi aktualizowaną stronę internetową: www.polska-izrael.edu.pl

Celem programu jest:

- stworzenie przestrzeni dialogu pomiędzy młodymi Izraelczykami i Polakami;
- zainicjowanie więzi na bazie wspólnych zainteresowań;
- stworzenie i rozwinięcie kontaktów i stałej współpracy pomiędzy szkołami izraelskimi i polskimi.

W spotkaniach, odbywających się zazwyczaj jesienią w polskich szkołach, uczestniczy corocznie ok. 2 tys. uczniów polskich i izraelskich szkół. Od początku realizacji do 2014 r. uczestniczyło w programie ponad 17 tys. młodzieży z 423 szkół i ośrodków wychowawczych oraz 340 nauczycieli.

Województwo	Liczba szkół i ośrodków
dolnośląskie	12
kujawsko-pomorskie	18
warmińsko-mazurskie	10
zachodnio-pomorskie	0
podlaskie	15
mazowieckie	35
wielkopolskie	21

lubuskie	0
dolnośląskie	12
łódzkie	26
lubelskie	33
podkarpackie	22
małopolskie	33
śląskie	196
opolskie	16
Razem	423

Tabela 2. Szkoły i ośrodki edukacyjne współpracujące z programem „Blżej siebie”²

W trakcie wspólnych spotkań koordynatorzy regionalni ORE nie tylko zwracali uwagę na rolę i znaczenie edukacji w miejscach pamięci, lecz także podjęli się wzmocnienia działań i wysiłków organizacyjnych wspierających ten typ edukacji.

Już w 2012 r. w czasie corocznego spotkania koordynatorów i multiplikatorów edukacji o historii i kulturze Żydów, Holokauście i ludobójstwach podjęto decyzje o wzmoczeniu działań zmierzających do wdrażania wypracowanych metod nauczania w miejscach pamięci w polski system edukacyjny. Inicjatywa ta spotkała się z przychylnością Instytutu Yad Vashem w Jerozolimie, dzięki czemu problematyka edukacji w miejscach pamięci stała się elementem wspólnej refleksji edukatorów z Polski i Izraela.

W latach 2012–2013 udało się zorganizować w Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu seminarium edukacyjne z udziałem polskich i izraelskich specjalistów i praktyków. Przedmiotem refleksji były cele edukacji w miejscach pamięci oraz strategie ich realizacji. Zanim jednak przedstawię dorobek tych konferencji i omówię powzięte na nich ustalenia, zatrzymam się przy teorii „miejsc pamięci” i prowadzonej w nich edukacji.

CZYM SĄ MIEJSCA PAMIĘCI?

Termin „miejsce pamięci” (franc. *linux de memoire*) wprowadził do obiegu naukowego francuski badacz Pierre Nora. W artykule poświęconym pamięci zbiorowej opublikowanym na początku lat siedemdziesiątych XX w. postulował konieczność badań nad „miejscami pamięci”. Terminu tego nigdzie wyraźnie nie zdefiniował, ale jak się wydaje, rozumiał go jako „zinstytucjonalizowane formy zbiorowych wspomnień przeszłości” (Szpociński, 2008, s. 12). Miejscem pamięci mogło być zarówno miejskie archiwum, budynek kościoła czy mieszkanie

²http://www.polska-izrael.edu.pl/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=173&Itemid=431&lang=pl

prywatne, jak i pomnik lokalnego bohatera lub ważna dla danej zbiorowości data historycznego wydarzenia. Propozycja francuskiego naukowca szybko zyskała uznanie w świecie nauki. Polski badacz prof. Andrzej Szpociński precyzuje termin zaproponowany przez francuskiego naukowca i uważa, że należy go raczej rozumieć jako „**miejsca wspomniania**”, „**miejsca wspomnień**”, a jeszcze lepiej – „**miejsca, w których się wspomina**” (Szpociński, 2008, s. 12).

Takiemu rozumieniu „miejsca pamięci” odpowiadają muzea powstałe w autentycznych miejscach wydarzeń historycznych, które zwykło nazywać się „muzeami upamiętniania *in situ*”. Do takich zaliczamy muzea powstałe na terenie byłych niemieckich obozów koncentracyjnych i ośrodków zagłady ludności żydowskiej. Tomasz Kranz pisze, że są to miejsca naznaczone cierpieniem i śmiercią milionów ludzi, i zalicza do nich „obozy zagłady, w których na masową skalę mordowano Żydów, obozy koncentracyjne, gdzie dręczono obywateli wielu państw okupowanej Europy, obozy jenieckie, w których z głodu zginęły setki tysięcy jeńców radzieckich, obozy pracy, przejściowe oraz karne podporządkowane niemieckiej polityce gospodarczej i ludnościowej, a także więzienia i areszty policyjne, miejsca masowych egzekucji oraz różnego rodzaju akcji represyjnych wobec ludności cywilnej” (Kranz, 2009, s. 37) Nie są to jednak instytucje jednorodne. Zazwyczaj są one jednocześnie cmentarzami, relikdami, pomnikami i muzeami (Kranz, 2003a, s. 11; Ziemińska-Witek, 2011, s. 135–140), co implikuje formułowane cele i formy działań edukacyjnych na ich terenie.

Muzea-miejsca pamięci są przede wszystkim cmentarzami z pojedynczymi lub masowymi mogiłami ludzi. Poza tym ich integralną częścią są ślady i pozostałości w formie materialnej, nazywane relikdami. „Reliktem jest nie tylko konkretny obiekt poobozowy czy przedmiot należący do jednego z więźniów, ale również zachowany obszar obozu jako całość” (Kranz, 2009, s. 40). Marek Kucia z Uniwersytetu Jagiellońskiego, prowadzący badania nad muzeum-miejscem pamięci Auschwitz-Birkenau jako faktem społecznym, wyróżnia następujące części składowe tego miejsca pamięci:

- 1/ „Obiekty upamiętniające obóz, ludzi i wydarzenia, a przede wszystkim pomniki
- 2/ Pozostałości po obozie, w postaci:
 - a. pozostałości nieruchomości (oryginalne budynki i budowle o różnym przeznaczeniu, inne obiekty, np.: 14 tys. km ogrodzenia poobozowego, 11 km utwardzonych dróg czy 2,2 km torów kolejowych),
 - b. pozostałości ruchomych (dokumenty obozowe, przedmioty stanowiące kiedyś wyposażenie obozu, np.: elementy i urządzenia cel więzińskich, pomieszczeń funkcyjnych, instytucji obozowych, przedmioty służące do katowania lub zabijania ludzi, przedmioty służące do uśmiercania ludzi),
 - c. przedmioty używane przez więźniów (pasiaki, drewniaki, naczynia, narzędzia),
 - d. dokumenty sporządzone przez więźniów lub ocalańców/uciekierów (plany, schematy, relacje, fotografie),
 - e. dokumenty powstałe po wojnie dokumentujące Zagładę (zeznania świadków, akta procesowe członków załogi obozowej)” (Kucia, 2005, s. 28–29).

Tak więc niezwykle istotnym elementem byłych obozów nazistowskich, przekształconych w miejsca pamięci, są autentyczne pozostałości (**relikty**), które wypełniają przestrzeń miejsca pamięci, nadając mu tym samym charakter i sens właśnie jako miejsca, w którym wspomina się o zbrodniach nazistowskich i ich ofiarach. Jednostkowe relikty obozowe stanowią jednocześnie określoną strukturę, tworzą **ikonografię przestrzeni historycznej** muzeum miejsca pamięci. To ona właśnie pomaga zwiedzającym wyobrazić sobie zdarzenia, z którymi są związane i ludzi, których dotyczą. Jest to zgodne z rozpowszechnionym przekonaniem, że dzięki nim poznajemy realia obozowe jako wycinek pewnej rzeczywistości historycznej. Takim opisowi „miejsca pamięci” charakteryzującemu były niemieckie obozy koncentracyjne i zagłady na ziemiach polskich odpowiadają także „miejsca pamięci” zbrodni komunistycznych popełnianych na terenie Polski po II wojnie światowej, jak miejsca straceń, więzienia, katownie UB i inne.

Zachowana substancja historyczna, a przede wszystkim znajdujące się w obrębie muzeów prochy i masowe groby ich ofiar, czynią z nich pomniki. Funkcje pomnika pełni w rzeczywistości cały teren poobozowy. Dla bezpośredniego upamiętnienia ofiar w muzeach-miejscach pamięci wznosi się monumenty i pomniki, które stanowią integralną część przestrzeni muzealnej. Ich podstawową funkcją jest przekazanie potomnym wiedzy o tym, co wydarzyło się w tym miejscu w przeszłości. Zachowuje się, konserwuje a nawet częściowo rekonstruuje cały teren obozu, z barakami, krematoriami, ogrodzeniem, wieżami wartowniczymi, alejami i placami³. Przykładem tego jest zachowanie pieców krematoryjnych na Majdanku czy komory gazowej nr I w KL Auschwitz.

Wreszcie muzea-miejsca pamięci są po prostu instytucjami powołanymi do gromadzenia, konserwacji, opracowywania i udostępniania substancji poobozowej i kształtowania pamięci przyszłych pokoleń o ofiarach nazistowskiego i komunistycznego ludobójstwa.

NA CZYM POLEGA EDUKACJA W MIEJSCU PAMIĘCI?

Autorzy współczesnego podręcznika szkolnej dydaktyki historii piszą: „W dydaktyce historii koncepcja miejsc pamięci nie znalazła dotąd odzwierciedlenia, chociaż edukacja szkolna wydaje się naturalnym sojusznikiem takiego ujęcia przeszłości” (Chorąży, Konieczka-Śliwińska, Roszak, 2008, s. 30⁴). Również Tomasz Kranz pisał o tym, że polska dydaktyka historii nie zwraca należytej uwagi na ten aspekt edukacji historycznej, a niemiecki dyskurs o pedagogice miejsc pamięci „w znikomym stopniu przenika do polskiej rzeczywistości” (Kranz, 2003b, s. 408). Mimo że oceny te formułowane były kilka lat temu, to polscy dydaktycy i

³Skrajnym przykładem takiego postępowania jest rekonstrukcja, a właściwie wybudowanie od podstaw, muzeum na tzw. Górze Śmierci upamiętniającego 15 tys. ofiar miejsca pamięci po byłym niemieckim obozie pracy w Pustkowie koło Dębicy. Rekonstruowany obiekt z drewnianymi barakami, metalowymi stylizowanymi lampami, alejkami wyłożonymi nową kostką brukową powstał w 2013 r. zob. Forum Żydów Polskich – <http://www.fzp.net.pl/spoleczenstwo/kontrowersja-w-sprawie-muzeum-w-pustkowie-kdebicy>

⁴Warto zauważyć, że zagadnienie miejsc pamięci nie jest poruszane przez inne podręczniki dydaktyki historii.

nauczyciele historii nadal nie zajmują się krytycznie tym zagadnieniem⁵, choć przez dziesięciolecia przywiązywano wielką wagę do edukacji o II wojnie światowej i zbrodni nazizmu (Kranz, 1998). Na czym więc polega edukacja w miejscu pamięci?

Zgodnie z zasadami dydaktyki próbuje się określić cele ogólne i szczegółowe pedagogiki miejsc pamięci. „**Celem ogólnym jest przekazanie wiedzy na temat historii danego miejsca pamięci z uwzględnieniem ogólnego tła historycznego, a następnie zainicjowanie procesów myślowych w kontekście poznawanych wydarzeń, osób i procesów**” (Kranz, 2009, s. 68). Cele szczegółowe powinny być formułowane zgodnie z ogólnymi zasadami doskonalenia nabywanych przez ucznia umiejętności i kształtowania pożądanych postaw. Katarzyna Zabratyńska, analizując dostępną na ten temat literaturę, zauważa, że wizyta w miejscu pamięci „jako forma pozaszkolnej edukacji historycznej stanowi ważny element nauczania historii i edukacji obywatelskiej”. Autorka, podobnie zresztą jak i inni autorzy, „nauczanie” i „edukację” rozumie jako proces zdobywania wiedzy na dany temat. Wiedza o wydarzeniach rozgrywających się w odwiedzanym miejscu pamięci zdobywana jest „poprzez konfrontację z autentycznymi dokumentami i pomnikami przeszłości w miejscach historycznych, zwłaszcza w muzeach na terenach byłych obozów nazistowskich” (Zabratyńska, 2009).

W ostatnich latach w europejskiej pedagogice miejsc pamięci pojawił się nowy nurt. Uznano bowiem, że efektem powszechnie obchodzonego w wielu krajach świata, a zwłaszcza w Europie, Dnia Pamięci o Holokauście⁶ będzie ciągłe podnoszenie świadomości społecznej w kwestii dotyczącej zbrodni nazizmu, a w szczególności zagłady Żydów. Wyrażano przekonanie, „że z uwagi na wyjątkowość lub raczej bezprecedensowość doświadczenia

⁵Dowodem na to może być ostatni numer jedyne w Polsce pisma metodycznego dla nauczycieli historii, w którym zamieszczono trzy teksty związane z muzeami upamiętnienia – „Wiadomości Historyczne. Czasopismo dla nauczycieli”, 2011, nr 4 (296). Pierwszy to sprawozdanie Bogusława Dybasia, dyrektora Stacji Polskiej PAN w Wiedniu z polsko-austriackiej konferencji o muzeach – miejscach pamięci w byłych hitlerowskich obozach koncentracyjnych [*Pamięć, ale jaka? Polsko-austriacka dysputa w Stacji naukowej PAN w Wiedniu o muzeach – miejscach pamięci w byłych hitlerowskich obozach koncentracyjnych*, s. 19–25], drugi to refleksje studentki marketingu Katarzyny Nowosielskiej o muzeum Auschwitz-Birkenau, w tym o jej szkolnej wycieczce [sic!] do tego miejsca pamięci [*Auschwitz młodym okiem*, s. 26–29], trzeci to nagrodzony w konkursie „14 czerwca”, którego organizatorem był europoseł Marek Migalski, scenariusz lekcji Jana Chlebowicza poświęcony Polakom w Auschwitz-Birkenau [*Zabrnęliśmy, kochani moi, straszliwie”. Polacy w Auschwitz-Birkenau*, s. 30–35]. Żaden z tych tekstów nie odnosił się w sposób krytyczny do pedagogiki miejsc pamięci, a scenariusz lekcji nawet nie proponuje wizyty w miejscu pamięci Auschwitz.

⁶Najwcześniej – co zrozumiałe – Dzień Pamięci Holokaustu (Yom HaZikaron laShoah ve-laGvura) wprowadzony został w Izraelu (1951 r.) Od 1996 r. podobne obchody mają miejsce w Niemczech (Gedenktag für die Opfer des Nationalsozialismus). W 2000 r. Konferencja Ministrów Edukacji Rady Europy na 20. sesji, która odbyła się w Krakowie, zarekomendowała wprowadzenie Dnia Pamięci o Holokauście i Przeciwdziałania Zbrodniom Przeciwko Ludzkości w krajach członkowskich. Do 2007 r. większość krajów – sygnatariuszy Europejskiej Konwencji Kulturalnej Rady Europy wybrało datę obchodów zgodną z ich narodową tradycją. 27 stycznia jest obchodzony Międzynarodowy Dzień Pamięci o Holokauście, który został wprowadzony w 2005 r. przez Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych. W tym samym roku polski Minister Edukacji Narodowej rekomendował dzień 19 kwietnia jako Dzień Pamięci o Holokauście i przeciwdziałaniu Zbrodniom Ludobójstwa w polskich szkołach.

Holokaustu, wiedza na jego temat szczególnie uwrażliwia ludzi na łamanie praw człowieka i skłania do działania na rzecz ich obrony” (Trojański, 2012, s. 249).

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że inne przypadki ludobójstwa, zarówno te sprzed Holokaustu, jak i dziejące się praktycznie na naszych oczach, nie znajdują równie dużego zainteresowania społecznego i politycznego. Skłania to do zadania pytania o skuteczność podejmowanych działań edukacyjnych odnoszących się do Holokaustu, jako uniwersalnej figury ludobójstwa. Czy zatem wydarzenia takie jak Holokaust nie powinny być bardziej zintegrowane z problemem nauczania o innych zbrodniach ludobójstwa, prawach człowieka, uwzględniających nie tylko odkrywanie przeszłości, lecz także dyskusje na temat sposobów ich zapobiegania? Czy nauczanie o Holokauście w sposób, jaki dzisiaj je prowadzimy, tj. skoncentrowane głównie na przekazywaniu wiedzy, bez głębszej refleksji i odniesienia do współczesności, jest wystarczające? Czy pamięć o Holokauście, do której powszechnie się dzisiaj nawołuje, może uchronić przyszłe pokolenia przed ludobójstwem? Zdaniem Piotra Trojańskiego należy zastanowić się nad możliwością opracowania programów nauczania, które będą łączyć przekazywanie wiedzy na temat Holokaustu z kwestiami obrony praw człowieka i przeciwdziałania ludobójstwu oraz zbrodniom przeciwko ludzkości. Przekonanie to oparte jest na obserwacji praktyki edukacyjnej prowadzonej w szkole i w miejscach pamięci, która głównie opiera się na bezrefleksyjnym przekazywaniu wiedzy faktograficznej oraz formach upamiętniania ofiar. Trojański pisze: „Programy edukacyjne oraz wystawy znajdujące się w miejscach pamięci nie tylko nie łączą wydarzeń, których dotyczą, z innymi przypadkami ludobójstwa i zbrodniami przeciwko ludzkości, ale także nie podejmują refleksji nad tym, w jaki sposób zdobytą tam wiedzę wykorzystać do budowania społeczeństwa opartego na poszanowaniu praw człowieka i zapobieganiu zbrodniom przeciwko ludzkości” (Trojański, 2012, s. 251).

Moim zdaniem w środowisku muzealnych edukatorów panuje przekonanie, że nie jest to rolą miejsc pamięci, że zagadnieniem tym powinna zajmować się szkoła. Praktyka szkolna pokazuje jednak, że w zdecydowanej większości nauczyciele tego też nie czynią, gdyż albo nie dostrzegają takiej potrzeby, albo po prostu nie wiedzą, jak to robić.

Na brak korelacji pomiędzy faktografią Zagłady a refleksją nad ludobójstwem i przestrzeganiem praw człowieka zwróciła niedawno uwagę Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej. W 2009 r. w wybranych krajach zostały przeprowadzone badania na temat roli miejsc pamięci historycznych i muzeów w edukacji o Holokauście i edukacji o prawach człowieka (FRA, 2011). Wynika z nich, że istnieje duża potrzeba zacieśnienia związku pomiędzy refleksją nad wydarzeniami z przeszłości, w tym Holokauście, a refleksją nad problematyką praw człowieka obecnie i w przyszłości. Powodem tego jest zwiększający się dystans czasowy od wydarzeń historycznych, jak również odchodzenie pokolenia świadków historii, którzy mogliby wzbogacić przekaz w miejscu pamięci o wątek osobisty, budujący empatię ucznia do poznawanej historii ofiar, a przez to uniknąć zbyt akademickiej narracji o miejscu pamięci i wydarzeniach, które się w nim toczyły.

Biorąc powyższe pod uwagę, uznano, że istnieje pilna potrzeba ewaluacji działań edukacyjnych szkoły i miejsc pamięci oraz zintegrowania ich z edukacją na rzecz obrony praw człowieka w celu znalezienia sposobu na przełożenie wiedzy o ludobójstwie na postawy,

które będą w przyszłości jemu zapobiegać⁷. **Osiągnięcie tego celu nie jest możliwe bez ścisłej współpracy pomiędzy szkołą a miejscami pamięci oraz uczynieniem wizyty w miejscu pamięci obowiązkowym elementem procesu lekcyjnego.** Do tego bardzo ważnego wniosku wróć w dalszej części tekstu.

CZEGO OCZEKUJĄ UCZNIOWIE OD MIEJSC PAMIĘCI?

W wielu wypowiedziach na temat edukacji historycznej w miejscu pamięci pojawia się opinia, że jej celem jest zdobywanie wiedzy o miejscu pamięci, o ludziach z nim związanych i wydarzeniach, jakie w przeszłości miały w nim miejsce. Warto więc zapytać samych uczniów, jakie mają oczekiwania wobec wizyty w miejscu pamięci. Po co jadą do miejsca pamięci? Czy po to, aby oddać hołd pomordowanym? Czy chcą zobaczyć, jak wyglądał obóz zagłady? Czy może chcą dowiedzieć się, jak było zorganizowane masowe zabijanie ludzi?

Alicja Białecka, zastanawiając się nad powodami przyjazdów grup młodzieży do muzeum-miejsca pamięci Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, pisze: „Do Muzeum przywodzą ich rozmaite powody: poczucie obowiązku, pielgrzymka, chęć zmierzenia się z własną przeszłością. Niektórzy przyjeżdżają z ciekawości, a dla innych jest to po prostu kolejne miejsce zwiedzane w Polsce. Przed wszystkim jednak chcą się dowiedzieć, co się tu zdarzyło pół wieku temu [podkr. moje – R.S.] oraz jak i dlaczego było to możliwe” (Białecka, 1999, s. 275). Duża część odwiedzających muzeum Auschwitz-Birkenau przyjeżdża tu po wiedzę – aby dowiedzieć się, jak było. Czy wizyty w innych miejscach pamięci także mają taki cel? Odpowiadając na to pytanie, sięgnijmy do badań⁸ przeprowadzonych na grupie 84 uczniów w wieku 15–18 lat odwiedzających Treblinkę we wrześniu 2009 r. oraz badań⁹ przeprowadzonych w dniach 3–31 maja 2009 r. przez Ewelinę Grzybowską, która pytała 50 osób m.in. o motywę odwiedzania Trebłinki.

Nastoletni uczniowie przede wszystkim wskazywali¹⁰ na chęć poszerzenia swojej wiedzy, chęć poznania historii odwiedzanego miejsca. „Ponad 67% badanych wskazywało motywację poznawczą jako tą, która najpełniej odzwierciedla powód, dla którego zdecydowali się na przyjazd do Trebłinki”.

Bardzo podobnie kształtują się oczekiwania uczniów wobec miejsc pamięci. Pytani o główną funkcję, jaką winno pełnić muzeum w Trebłince wskazywali¹¹ najczęściej na funkcję

⁷Skutkiem tej konstatacji było wydanie podręcznika dla nauczycieli planujących zajęcia edukacyjne w czasie wizyty w miejscu pamięci *Podróż w przeszłość – nauka na przyszłość*. Podręcznik dla nauczyciela, Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej, Wiedeń 2011

⁸http://www.treblinka.bho.pl/images/stories/pdf/raport_z_badan_zwiedzajacych_w_trebline.pdf

⁹http://www.treblinka.bho.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=86&Itemid=74

¹⁰http://www.treblinka.bho.pl/images/stories/pdf/raport_z_badan_zwiedzajacych_w_trebline.pdf

¹¹Ibidem

pielęgnowania pamięci o ofiarach (45%) oraz przekazywania informacji, faktów z dziejów obozu (37%).

Nieco inny obraz uzyskujemy na podstawie odpowiedzi na pytanie o funkcję terenów poobozowych w Treblince. Aż 59% pytanych o tę kwestię uważa¹², że Treblinka to głównie „miejsce pamięci”, 22% – miejsce zadumy i refleksji, a tylko 6% uważa Treblinkę przede wszystkim za muzeum, czyli instytucję powołaną do przekazywania wiedzy i prezentowania historii. Podobną tendencję w motywacji do odwiedzania miejsca pamięci w Treblince widać w badaniach Eweliny Grzybowskiej. Na pytanie „Co było motywem przyjazdu do Treblinki?”, pytająca uzyskała następujące odpowiedzi:

- a. Chęć zwiedzenia Muzeum – 30 (60%)
- b. Własne zainteresowania – 2 (4%)
- c. Przypadkowa wizyta – 22 (44%)
- d. Pogłębienie wiedzy na temat Holocaustu – 8 (16%)
- e. Oddanie hołdu zamordowanym w Treblince – 12 (24%)
- f. Inne – 3 (6%)

Z powyższych danych wynika, że aż 76% odwiedzających przybyło do Treblinki z motywacji poznawczych, chęci dowiedzenia się czegoś o tym miejscu, pogłębienia swojej wiedzy historycznej.

Można zatem stwierdzić, że odwiedzający muzeum-miejsce pamięci **oczekują przede wszystkim wiedzy**, chcą się dowiedzieć **co i jak** tu się wydarzyło. Jest to zbieżne z celami i treściami pedagogiki w muzeach miejscach pamięci. U jej podłoża leży założenie, że „w procesach dydaktyczno-pedagogicznych można i należy wykorzystywać oddziaływanie dwóch czynników: percepcję autentycznego miejsca historycznego i refleksję nad pamięcią przeszłości” (Zabratyńska, 2009). Przyjmuje się bowiem, że miejsca pamięci zbrodni nazistowskich jako relikty, pomniki czyli nośniki pamięci historycznej wywołują określone wyobrażenia, wrażenia i odczucia, i przez to mogą stanowić bodziec do przeżywania i aktywnego poznawania przeszłości. Dlatego jako najbardziej odpowiednią formę edukacji w miejscu pamięci proponuje się **projekt edukacyjny**, podczas którego uczniowie zdobywają wiedzę poprzez konfrontację z autentycznymi dokumentami i pomnikami przeszłości w miejscu historycznym. Kluczową rolę w takiej edukacji odgrywa oparty „na samodzielnej pracy badawczej proces edukacyjny, który łączy refleksję nad przeszłością z refleksją nad własnymi dyspozycjami, poglądami i postawami” (Kranz, 2004, s. 5).

Na ten aspekt edukacji o Holokauście, a szczególnie edukacji w miejscu pamięci, zwróciło uwagę Ministerstwo Edukacji Narodowej. Z jego inicjatywy powstał poradnik metodyczny do nauczania o Holokauście dla nauczycieli (Szuchta, Trojański, 2012). Zawiera on zestaw treści nauczania odnoszący się do historii, kultury i zagłady Żydów w ramach takich przedmiotów jak język polski, historia, wiedza o społeczeństwie wszystkich etapach nauczania. Autorzy poradnika szeroko omówili metody nauczania, zwracając szczególną uwagę na metodę

¹²Ibidem

projektu edukacyjnego oraz wizytę w miejscu pamięci. Zauważając specyficzną sytuację, w jakiej znajdują się polscy nauczyciele, wynikającą z możliwości wykorzystania autentycznych miejsc pamięci bezpośrednich mordów ludności żydowskiej w edukacji, autorzy piszą: „Integralną częścią edukacji o Holokauście powinna być wizyta w muzeum lub miejscu pamięci związanym z drugą wojną światową” (Szuchta, trojański, 2012, s. 53). Ministerstwo Edukacji Narodowej nie podjęło jednak decyzji o rekomendacji wizyt edukacyjnych w miejscach pamięci polskim szkołom. Tymczasem z doświadczenia wiadomo, że część podstawy programowej nauczania historii można i powinno się realizować w miejscach pamięci. Podkreślono to w najnowszej publikacji Muzeum i Miejsca Pamięci Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, która powstała na zamówienie Rady Europy i przy udziale Ministerstwa Edukacji Narodowej w 2013 r. (Białecka, Oleksy, Regard, Trojański, 2013).

Aby w pełni wykorzystać miejsce pamięci dla celów pedagogicznych, zajęcia edukacyjne z uczniami powinny składać się z trzech etapów:

Etap I: przygotowanie. Odbywa się przed wizytą w miejscu pamięci, w którym uczniowie zapoznają się z jego historią w szerszym kontekście historycznym. Uczniowie poznają historię miejsca pamięci w kontekście niemieckiej polityki eksterminacyjnej na okupowanych ziemiach polskich w latach II wojny światowej. Przekazywane treści kształcenia powinny być dostosowane do możliwości percepcyjnych uczniów czyli do etapu edukacyjnego, na jakim w danej chwili są uczniowie. Uczniowie w trakcie etapu przygotowawczego powinni móc zapoznać się z biografiami postaci związanych z odwiedzanym miejscem pamięci, sytuacjami, jakie miały tam miejsce.

Etap II: wizyta w miejscu pamięci. Zasadnicza część całego procesu edukacji w miejscu pamięci. Z uwagi na charakter miejsca pamięci wizytę w nim należy skoncentrować na aurze powstałej z konfrontacji wiedzy merytorycznej uczniów z odczuciami inspirowanymi obcowaniem z pomnikiem, artefaktami i innymi obiektami pozostałymi po ośrodku zagłady. Wizyta w miejscu pamięci jest w tym przypadku najważniejszą częścią całego przedsięwzięcia edukacyjnego. Uczniowie powinni zdać sobie sprawę z ogromu zła, jakie miało miejsce w odwiedzanym miejscu pamięci. Samotne obcowanie, nawet przez kilka chwil, z miejscem pamięci, powinno wywołać u uczniów refleksję o skali Holokaustu. Samotność ucznia nie jest tu wymieniana przypadkowo. Na ile to możliwe, należy starać się dać maksimum swobody i intymności uczniom na terenie odwiedzanego miejsca.

Etap III: podsumowanie. Powinno się pojawić jeszcze w trakcie wizyty w miejscu pamięci albo zaraz po niej. Może mieć formę luźnej rozmowy, wymiany wrażeń i odczuć. Jest to okazja do oczyszczenia się ze złych emocji związanych z refleksyjnym zwiedzaniem pomnika w miejscu pamięci. Rozmowa podsumowująca nie powinna być nachalnie sterowana przez nauczyciela/przewodnika, nie należy w jej trakcie starać się odpowiadać wyczerpująco na wszystkie pytania, oceniać wypowiedzi uczniów. Częścią podsumowania może być prezentacja wrażeń i refleksji z wizyty w miejscu pamięci na forum klasy lub szkoły w wybranej przez uczniów formie.

ROLA KOORDYNATORÓW REGIONALNYCH W POPULARYZACJI EDUKACJI W MIEJSCACH PAMIĘCI

Jednym z zadań koordynatorów regionalnych ORE jest popularyzacja edukacji w miejscach pamięci i wspieranie nauczycieli w regionie realizujących elementy podstawy programowej w formie zajęć edukacyjnych, których część odbywa się w miejscu pamięci. Realizacja tych zadań wymaga od koordynatorów podjęcia współpracy z regionalnymi miejscami pamięci. Razem z edukatorami miejsc pamięci przygotowują oni ofertę edukacyjną dla uczniów i nauczycieli wszystkich typów szkół i poziomów nauczania, dostosowując ją do wieku i percepcyjnych możliwości uczniów.

W ocenie koordynatorów zajęcia edukacyjne w miejscach pamięci mają olbrzymi wpływ na kształtowanie postaw uczniów, na rozumienie trudnych zagadnień związanych z Holokaustem i ludobójstwem. Próby łączenia edukacji o Holokauście z uwrażliwianiem uczniów na problematykę łamania praw człowieka, postulowane od dawna w dydaktyce europejskiej, przyniosły bardzo dobre rezultaty. Utwierdziło to edukatorów w przekonaniu o konieczności łączenia tych dwóch aspektów w jeden proces edukacyjny. Bardzo dobrym przykładem takiego działania jest zaangażowanie koordynatorów regionalnych z województwa dolnośląskiego w Wrocławski Projekt „Edukacja w Miejscach Pamięci”¹³.

W czerwcu 2013 r. władze samorządowe Wrocławia podjęły decyzję o potrzebie podjęcia walki z ksenofobią. Uznano, że najbardziej odpowiednią formą przeciwdziałania postawom nacjonalistycznym i ksenofobicznym jest edukacja historyczna, która pokazuje, do czego tego typu przekonania i postawy mogą prowadzić. Odwołując się do doświadczeń edukacji w miejscach pamięci takich krajów jak Izrael czy Francja, uznano, że najodpowiedniejszą formą edukacji historycznej, a zarazem obywatelskiej, będą przygotowane metodycznie wizyty młodzieży wrocławskich szkół w miejscach pamięci. Wybrano miejsca związane z II wojną światową – obozy koncentracyjne i obozy zagłady; miejsca masowych mordów okresu komunistycznego, zarówno wybrane muzea, jak i pomniki historii. Uczniowie odwiedzają również miejsca budzące dumę, jak Wawel, kopalnie soli w Wieliczce i Bochni, kościoły pokoju w Świdnicy i Jaworze i wiele innych. Celem projektu jest kształtowanie postaw tolerancji i szacunku dla innych nacji, przekonań, kultur, a jednocześnie budzenie dumy z własnej historii i dziedzictwa kulturowego.

Wrocławski projekt „Edukacja w Miejscach Pamięci” jest finansowany ze środków władz miasta Wrocławia i obejmuje młodzież ze szkół wszystkich etapów kształcenia. Twórcy projektu, w tym koordynatorzy regionalni ORE, zadbali, aby program wizyt w miejscach pamięci i treści przekazywane młodzieży dostosowane były do wieku uczniów, ich wrażliwości i dojrzałości emocjonalnej. Projekt jest nadzorowany przez Departament Edukacji Urzędu Miejskiego Wrocławia, a nadzór merytoryczny nad jego realizacją sprawuje Wrocławskie Centrum Doskonalenia Nauczycieli. Każdy etap trwania projektu podlega także

¹³<http://www.wcdn.wroc.pl/>

ewaluacji. Do grudnia 2014 r. we Wrocławskim Projekcie „Edukacja w Miejscu Pamięci” wzięły udział 102 szkoły, 470 klas i 17 401 uczniów wrocławskich szkół (WCDN, 2014, s. 5).

Niewątpliwy sukces projektu wrocławskiego przyczynił się do podjęcia działań mających na celu wdrożenie podobnego programu w innych częściach Polski. W czerwcu 2015 r. władze samorządowe Krakowa podjęły decyzję o przeprowadzeniu w roku szkolnym 2015/2016 pilotażowego projektu wizyt w wyznaczonych miejscach pamięci. Wezmą w nim udział uczniowie krakowskich szkół wszystkich etapów kształcenia.

Na koniec warto też wspomnieć o inicjatywie ogólnopolskiej grupy koordynatorów regionalnych ORE zwrócenia się do Minister Edukacji Narodowej Joanny Kluzik-Rostkowskiej z sugestią rekomendowania przez nią realizacji podstawy programowej w formie wizyt w miejscach pamięci. Koordynatorzy regionalni wraz z ponad 100 nauczycielami przedmiotów humanistycznych zebrani 22–23 marca 2015 r. na ogólnopolskim seminarium „Odwiedzanie miejsc pamięci: znaczenie edukacyjne i zadania” w Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu skierowali do Pani Minister pismo, w którym czytamy. in.: „My, koordynatorzy Ośrodka Rozwoju Edukacji oraz nauczyciele przedmiotów humanistycznych i społecznych szkół polskich, zajmujący się edukacją w Miejscach pamięci, [...] postulujemy wprowadzenie do systemu szkolnego obowiązku kształcenia w Miejscach pamięci, polegającego na przygotowaniu i przeprowadzeniu w nim zajęć edukacyjnych z młodzieżą na wszystkich etapach edukacyjnych. [...] Niniejszy postulat jest świadectwem naszej troski o wychowanie i edukację młodzieży. Uważamy, że jego spełnienie przyczyni się do wzmocnienia odpowiedzialności młodego pokolenia za teraźniejszość i przyszłość naszego kraju w dialogu z innymi wspólnotami oraz zapewni efektywniejsze osiągnięcie celów stawianych przed polską oświatą”⁷.

Czy sugestia nauczycieli i edukatorów, doświadczonych w pracy pedagogicznej w miejscach pamięci, wsparta przez istotny dorobek metodologiczny krajowy i zagraniczny zostanie przyjęta przez władze oświatowe? Zobaczymy. Praca koordynatorów regionalnych ORE przynosi wymierne efekty. Służy rozwojowi polskiej szkoły, a pod ich opieką jest coraz liczniejsze grono polskich nauczycieli.

⁷Maszynopis w posiadaniu Autora.

BIBLIOGRAFIA

Bartuś A., (2012), *Auschwitz – historia wczoraj, edukacja dziś*, [w:] pod red. tejże, *Człowiek wobec totalitaryzmu. Od prostych recept do ostatecznego rozwiązania*, Oświęcim: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Fundacja na Rzecz MDSM.

Białęcka A., (1999), *Działalność pedagogiczna muzeum i miejsca pamięci Auschwitz-Birkenau*, [w:] Rulka J. (red.), *Wartości w edukacji historycznej*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy.

Białęcka A., Oleksy K., Regard F., Trojański P. (red.), *Przygotowanie do wizyty w Muzeum i Miejscu Pamięci Auschwitz-Birkenau. Pakiet europejski – wskazówki dla nauczycieli i edukatorów*, Oświęcim: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau.

Chorąży E., Konieczka-Śliwińska D., Roszak S., (2008), *Edukacja historyczna w szkole. Teoria i praktyka*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

European Union Agency For Fundamental Rights (FRA), (2011), *Discover the past for the future. The role of historical sites and museums in Holocaust education and human rights education in the EU*, Luksemburg: Publications Office of the European Union.

Ginott H., (1972), *Teacher and Child*, przeł. Trojański P., Nowy Jork: MacMillan.

Kranz T. (red.), (1998), *Zbrodnie nazizmu w świadomości i edukacji historycznej w Polsce i Niemczech*, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

Kranz T., (2003a), *Muzea w byłych obozach w Polsce jako farma instytucjonalizacji pamięci*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” t. 26.

Kranz T., (2003b), *Uwagi na temat rozwoju działalności pedagogicznej muzeów upamiętniania w Polsce i Niemczech*, „Zeszyty Majdanka”, t. XXII.

Kranz T., (2004), *Pedagogika miejsc pamięci*, „Obyczaje” nr 16.

Kranz T., (2009), *Edukacja historyczna w miejscach pamięci. Zarys problematyki*, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

Kucia M., (2005), *Auschwitz jako fakt społeczny. Historia, współczesność i świadomość społeczna KL Auschwitz w Polsce*, Kraków: Universitas.

Motywy przyjazdu turystów do miejsc pamięci –

http://www.treblinka.bho.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=86&Itemid=74
(online, dostęp dn. 9.06.2011).

Raport *Współczesny zwiedzający miejsca pamięci utworzone na terenach byłych obozów zagłady. Raport z badań w Muzeum Walki i Męczeństwa w Treblince –*
http://www.treblinka.bho.pl/images/stories/pdf/raport_z_badan_zwiedzajacych_w_treblince.pdf, (b.r.), (b.m.w.) Uniwersytet Jagielloński (online, dostęp dn. 9.06.2011).

Szpociński A., (2008), *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*, „Teksty Drugie” nr 4.

Szuchta R., Trojański P., (2012), *Jak uczyć o Holokauście. Poradnik metodyczny do nauczania o Holokauście w ramach przedmiotów humanistycznych w zreformowanej szkole*, Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.

Trojański P., (2012), *Edukacja o Holokauście w kontekście edukacji na rzecz przeciwdziałania zbrodniom przeciwko ludzkości*, [w:] Bartuś A., Trojański P. (red.), *Auschwitz a zbrodnie ludobójstwa XX wieku*, Oświęcim: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Fundacja na Rzecz MDSM.

Zabratyńska K., (2009), *Edukacja historyczna w miejscach pamięci–*
<http://wiedzaiedukacja.eu/archives/14108> (online, dostęp dn. 17.09.2011).

Ziemińska-Witek A., (2011), *Historia w Muzeach. Studium ekspozycji Holokaustu*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Projekt jest współfinansowany przez Unię Europejską w ramach środków Europejskiego Funduszu Społecznego
v

KAPITAŁ LUDZKI
NARODOWA STRATEGIA SPÓJNOŚCI

OŚRODEK
ROZWOJU
EDUKACJI

UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI
FUNDUSZ SPOŁECZNY

AlejeUjazdowskie28
00-478Warszawa
tel.223453700
fax223453770

www.ore.edu.pl